

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ ПІДРОЗДІЛІВ ВІЗУАЛЬНОГО СПОСТЕРЕЖЕННЯ ОПЕРАТИВНОЇ СЛУЖБИ МВС У ХХ СТ.

Хірний О. К.

У науковій статті проаналізовано особливості історичних періодів розвитку оперативних підрозділів МВС у ХХ ст. Приділено увагу розвитку зазначених підрозділів після Жовтневої революції 1917 р. і протягом радянського періоду. Розглянуто етап становлення підрозділів візуального спостереження за часів незалежної України.

Ключові слова: візуальне спостереження, оперативна служба, розшук, конспірація, негласна агентура.

В научной статье проанализированы особенности исторических периодов развития оперативных подразделений МВД в XX в. Уделено внимание развитию данных подразделений после Октябрьской революции 1917 г. и в течение советского периода. Рассмотрен этап становления подразделений визуального наблюдения во времена независимой Украины.

Ключевые слова: визуальное наблюдение, оперативная служба, конспирация, розыск, негласная агентура.

In the scientific article analyzes the historical periods of operational police units in the twentieth century. The whole process of the formation of intelligence services in the fight against crime linked to the emergence and development of the Soviet police. Restructuring, improving and strengthening the worker-peasant militia at different stages of development of the state and exercised some influence on organs leading intelligence work.

The first piece of legislation which provided for a single system of Criminal Investigation in the center and in the field, and part of their operational staff, was the "Regulations on the criminal investigation," made by a panel NKVD RSFSR October 5, 1918.

November 21, 1920 the was approved "Instruction for surveillance," in § 1 which was given the following definition: "External monitoring of criminal organizations is a covert investigation methods being largely support and testing for those data coming from secret sources"

As part of the intelligence apparatus created a group of scouts (6-9 people), which were headed by senior scouts. Older groups instructed intelligence, pointed to mistakes, gave advice was operating reports and on their basis amounted construction surveillance.

In order conspiracy intelligence documents supplied cover on false identity on behalf of various Soviet institutions and enterprises. Particularly successful were regarded as documents issued in the name of agents of housing and land department, Monterey electric lighting, telephone and water supply, as the person who provided such certificates without instilling suspicion could penetrate all areas and apartments.

In the covert activities of criminal investigation units in the period of observation used the following types: general and special, ordinary and special.

Throughout the modern history of Ukraine study unit subject several times reforming and changed its name: 7th Management, Criminal Search Department Criminal Search Department intelligence-search activity - while in 2007

the unit did not return its historical name - Department of Emergency Affairs of Ukraine.

Keywords: visual supervision, search, operative service, secrecies.

Серед постійних завдань української юридичної науки одне з чільних місць займає творче осмислення вітчизняного і зарубіжного досвіду будівництва держави. Актуальність історико-юридичних досліджень істотно зростає на сучасному етапі розвитку суспільства і держави, коли звернення до спадщини минулого зумовлено ще й нагальними потребами державно-правової реформи, що здійснюється в нашій країні.

Особливий інтерес в юристів традиційно викликає досвід діяльності різного роду "силових" структур, зокрема органів охорони правопорядку і боротьби зі злочинністю. Враховуючи наведене, правомірним і корисним є проведення юридичного аналізу розвитку на українських землях оперативних підрозділів МВС, зокрема підрозділів візуального спостереження, у ХХ ст.

У зв'язку з цим, постає необхідність дослідження історико-правових основ організації і діяльності підрозділів візуального спостереження оперативної служби МВС України, що й буде метою нашої статті.

Окремі питання участі оперативної служби в боротьбі зі злочинністю за часи незалежності нашої держави досліджувалися в наукових працях О.М. Бандурки, Н.Ф. Войтович, М.Л. Грїбова, Я.Ю. Кондрат'єва, М.А. Погорецького, В.П. Сапальова, І.Р. Шинкаренка, І.І. Шинкаренко та інших.

Жовтнева революція 1917 р. знищила в Росії буржуазно-поміщицьку державну машину й зруйнувала старий державний апарат - поліцейський, чиновницький, судовий, військовий. Для боротьби з різного роду кримінальними проявами в країні створювалися спеціальні органи, завданням яких було проведення розвідувальних заходів. В апаратах карного розшуку, як і в органах ВЧК, з певного часу стала проводитися розвідувальна робота, яка за своїм характером нічим не відрізнялася від діяльності військової розвідки.

Весь процес становлення розвідувальної служби в області боротьби зі злочинністю пов'язаний з виникненням і розвитком радянської міліції. Перебудова, удосконалення й зміцнення робітничо-селянської міліції на різних етапах розвитку держави здійснювали певний вплив і на органи, що ведуть розвідувальну роботу.

Апарати, які займаються оперативно-розшуковою діяльністю, почали створюватися місцевими Радами спочатку в Петрограді та Москві, а потім у Петроградській, Московській та інших губерніях із самого початку в губернських відділах карного розшуку виділялися групи людей, які проводили негласну оперативну роботу.

17 лютого 1918 р. ВЧК прийняла постанову, яка стала правовою основою створення радянської розвідувальної служби. В роки громадянської війни взаємозв'язок політичних і кримінальних злочинів виявлявся досить яскраво. Тому боротьба з такими деліктами, як банди-

тизм, саботаж, спекуляція, посадові злочини була в той час віднесена до компетенції ВЧК. Однак і створювані самостійно або в складі міліції апарати карного розшуку також застосовували негласні форми у своїй роботі. Про це, зокрема, свідчить структура підрозділів карного розшуку, у складі яких обов'язково були секретні частини, які здійснювали негласну роботу. З перших же днів існування кримінального розшуку (лютий 1918 року) почав формуватися й нештатний негласний апарат з інформаторів, які тимчасово або постійно надавали допомогу в боротьбі зі злочинністю. Керівні вказівки, положення та інструкції, які передбачали порядок здійснення негласної оперативно-розшукової діяльності, розроблялися, як правило, ВЧК 1, 5-6.

Першим нормативним актом, який передбачав єдину систему органів карного розшуку як у центрі, так і на місцях, і в їх складі оперативних апаратів, стало "Положення про карний розшук", прийняте колегією НКВС РРФСР 5 жовтня 1918 року.

Апарати карного розшуку, як підкреслювалося в цьому нормативному акті, створюються "для охорони революційного порядку шляхом негласного розслідування злочинів кримінального характеру та боротьби з бандитизмом". У Положенні, а потім у Листі всім місцевим апаратам карного розшуку були сформульовані найважливіші принципи негласної роботи: попередження кримінальних злочинів здійснюється шляхом застосування негласної внутрішньої агентури і зовнішнього спостереження; для проведення негласної роботи виділяються спеціальні суми і встановлюється порядок їх витрачання; для здійснення зовнішнього спостереження і внутрішнього інформування в кожному апараті заснуються штати як постійних, так і залучених секретних співробітників 2, 310.

Таким чином, можна стверджувати, що "Положення про карний розшук", ухвалене 5 жовтня 1918 року, і Лист відділу карного розшуку НКВС РРФСР поклали початок першого етапу розвитку однакового по всій країні негласного апарату, завданням якого було здійснення зовнішнього спостереження і внутрішнього інформування.

Велике значення для організації оперативно-розшукової роботи мала "Інструкція про карний розшук", розроблена Центророзшуком в кінці 1919 року. У ній поряд з іншими завданнями вказувалося й на застосування негласних засобів у боротьбі зі злочинністю.

21 листопада 1920 р. ВЧК була затверджена "Інструкція по зовнішньому спостереженню", у § 1 якої давалося таке визначення: "Зовнішнє спостереження за злочинними організаціями є одним з методів негласного розслідування, будучи здебільшого допоміжним і перевірочним для тих відомостей, які надходять із секретних джерел" 1, 7-8.

На чолі апаратів зовнішнього спостереження стояли інструктори розвідки, які користувалися правами оперативних уповноважених та підпорядковувалися завідувачам секретно-оперативними відділами. До обов'язків інструкторів розвідки входило керівництво всією роботою зовнішнього спостереження: вони давали завдання старшим груп розвідки, інструктували їх, отримували донесення про результати спостереження і контролювали діяльність розвідників.

У складі апаратів розвідки були створені групи розвідників (6-9 осіб), на чолі яких стояли старші розвідники. Старші груп інструктували розвідників, указували на допущені помилки, давали поради, брали оперативні

донесення й на їх підставі складали зведення зовнішнього спостереження.

З метою конспірації розвідники забезпечувалися документами прикриття на вигадані прізвища від імені різних радянських установ і підприємств. Особливо вдалимими вважалися документи, видані на ім'я агентів житлово-земельного відділу, monterів електричного освітлення, телефону і водопроводу, оскільки особи, забезпечені такими посвідченнями, не вселяючи підозри, могли проникати в усі приміщення і квартири.

Згідно з інструкцією кожен розвідник мав псевдонім і особистий номер, під якими і був відомий товаришам по роботі. Члени однієї групи не знали розвідників інших груп. Усі документи й установчі дані на розвідників зберігалися в інструктора розвідки, який ніс повну відповідальність за дотримання розвідниками якнайсуворішої конспірації 3, 26.

В інструкції чітко регламентувався порядок оформлення документів за результатами зовнішнього спостереження (зведення і рапортчики). Зведення і рапортчики по зовнішньому спостереженню оформлялися на конспіративних квартирах, які організовувалися окремо для кожної групи розвідників і зашифровувалися під житлові приміщення. У разі відсутності конспіративної квартири зустрічі розвідників зі старшим групи відбувалися в обумовлених місцях.

З метою посилення боротьби з кримінальною злочинністю наказом НКВС УРСР від 10 квітня 1922 р. карний розшук був виділений в самостійне управління з безпосереднім підпорядкуванням Народному комісаріату внутрішніх справ. У його складі як самостійний підрозділ була виділена секретна частина, очолювана завідувачем агентурою. З цього періоду почався новий етап у розвитку секретних апаратів карного розшуку.

Негласна агентура складалася з секретних співробітників та інформаторів. Секретні співробітники були штатними співробітниками апаратів карного розшуку. Вони отримували певну місячну винагороду. Склад розвідників підбирався з найбільш надійних і розвинених осіб. Їх кількість в кожному підрозділі карного розшуку визначалася фінансовими можливостями. Секретні співробітники забезпечувалися казенним озброєнням, пайком і обмундируванням. З метою дотримання конспірації вони забезпечувалися документами на вигадане ім'я від різних радянських установ і підприємств.

Ніяких особливих справ про службу секретних співробітників не велося, крім книги особового складу. Книга ця велася цілком таємно за спеціально встановленою формою. Керівництво розвідкою покладалося на начальника відповідної установи 2, 223.

Головне завдання секретних співробітників полягало у виконанні певних розвідувальних завдань як за місцем проживання, так і з виїздом в інші місця. За допомогою розвідки встановлювалися місця збуту краденого, особи спекулянтів та їхні квартири, а також майстерні, які виготовляли знаряддя злочину. Низка секретних співробітників використовувалась для перевірки з метою виявлення квартир осіб, яка приносять передачі ув'язненим, і для інших видів негласного спостереження за злочинцями та їхніми зв'язками.

Велика увага зверталася на пильність секретних співробітників, що здійснюють спостереження. Пропонувалося, щоб спостереження, особливо за особами, підозрюваними в скоєнні тяжких злочинів, велося не менш як двома агентами. Зовнішність розвідників та

їх одяг не повинні бути такими, що запам'ятовуються, щоби підозрювана особа не могла виявити, що за нею ведеться спостереження.

У негласній діяльності апаратів карного розшуку в розглянутий період застосовувалися такі види спостереження: загальне та спеціальне, звичайне і особливе. Сутність загального спостереження полягала у вивченні обставин, пов'язаних з підозрюваною особою або об'єктом. Після цього встановлювалося спеціальне спостереження, яке здійснювалося в місці постійного перебування злочинця і на шляху його пересування. Звичайне спостереження проводилось зазвичай тільки одним агентом з наступною передачею іншому. Особливе спостереження здійснювалося групою негласних співробітників, як правило, за небезпечними злочинцями або за об'єктами, що мають особливо важливе значення. Своєрідним видом особливого спостереження була підсадка агентів в тюремні камери і введення в угруповання, банди, осередки фальшивомонетництва.

Значною віхою в розвитку апаратів розвідки є Положення та Інструкція про секретні частини карного розшуку від 19 листопада 1926 року [4].

Відповідно до загальних завдань секретних частин у Положенні були визначені предмет і методи діяльності розвідки. У статті 4 Положення говорилося: "Розвідка секретної частини виконує окремі завдання з негласного спостереження за особами, обвинуваченими або підозрюваними в скоєнні злочинів, а також за їх посібниками і приховувачами". Основними методами її діяльності є: а) перевірка анонімних листів, газетних заміток, усних і письмових заяв, б) виконання спеціальних доручень, пов'язаних з виявленням обставин, що відносяться до злочину і особи злочинця; в) здійснення негласного спостереження за особами та організаціями, які проявляють свою злочинну діяльність у певній місцевості; г) здійснення негласного спостереження за посібниками і приховувачами злочинців та іншими особами, які викликають підозру; г) негласне спостереження за кублами, кафе, чайними, квартирами та іншими місцями, відвідуваними злочинцями та особами, пов'язаними з ними; д) негласний розшук злочинців; е) повторна перевірка відомостей, отриманих від інформаторів, якщо вони не містили конкретних вказівок або не вселяли довіри.

З короткого аналізу Положення та Інструкції можна зробити висновок, що в цих нормативних актах зазнала детальної розробки система принципів, методів, прав і обов'язків апарату розвідки.

У зміцненні роботи розвідки важливе значення мало утворення 10 червня 1934 р. загальносоюзного Народного комісаріату внутрішніх справ і в його складі загальносоюзних органів для керівництва міліцією та карним розшуком. Створення загальносоюзних органів зіграло серйозну роль у справі зміцнення й поліпшення організаційної структури та діяльності місцевих апаратів карного розшуку. У централізації секретної роботи на території всієї країни велике значення мали циркуляри НКВС СРСР № 102 і № 103 від 15 червня 1935 року. Відповідно до циркулярів на міліцію і апарати карного розшуку покладалося агентурно-оперативне обслуговування роздрібно-торгівельної мережі, ринків, складів та інших об'єктів. Наказом НКВС СРСР № 00118 від 16 березня 1937 року були створені апарати БХСС. Їх завдання полягало в агентурно-інформаційному висвітленні системи торгівлі, споживчої і промислової кооперації, заготівельних органів, ощадкас, виявлення і розкриття

хабарництва, фальшивомонетництва і спекуляції [5].

Відзначаючи позитивні моменти в діяльності апаратів карного розшуку та в їх складі секретних частин в 30-і роки, не можна промовчати про грубі в ряді випадків порушення законності [6].

У квітні 1941 р. у Головному управлінні міліції НКВС СРСР створений ще один оперативний відділ по боротьбі з бандитизмом. Далі органи політичного і кримінального розшуку неодноразово міняли свої назви, об'єднувалися і відокремлювалися, передавали один одному підрозділи, але це були більше політичні рішення, залежні від перших осіб держави, а не об'єктивна необхідність. Проте є помітною чітка тенденція на більш вузьку спеціалізацію і дроблення оперативно-розшукових органів, що позитивно впливало на розробку тактики і методики рішення різних специфічних задач ОРД, але не завжди підвищувало ефективність, оскільки створювало дублювання функцій і, як наслідок, певну дезорганізацію [1, 12-13].

У сесія Верховної Ради СРСР прийняла Закон про перетворення Ради Народних Комісарів СРСР на Раду Міністрів СРСР, а народних комісаріатів - на міністерства. НКВС СРСР перетворюється в Міністерство внутрішніх справ (МВС) СРСР. А 13 березня 1954 р. відбувається остаточне розділення політичного і кримінального розшуків: Указом Президії Верховної Ради СРСР утворений Комітет державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів СРСР.

У цей час відбувається створення механізму по контролю за ОРД. Так, 24 травня 1955 р. Президія Верховної Ради СРСР видає Указ, яким затверджено нове положення "Про прокурорський нагляд СРСР", що значно розширює права прокуратури по нагляду за органами державної безпеки та внутрішніх справ [7].

У повоєнні роки, аж до 1954 р., розвідка існувала в складі третій спецвідділів. Наказом МВС СРСР у 1954 р. третій спецвідділи були ліквідовані, а апарати розвідки увійшли до складу оперативних відділів, які займалися розшуком злочинців, що переховувались. Начальник відділення розвідки був заступником начальника оперативного відділу.

Таке організаційне підпорядкування ускладнювало виконання органами розвідки притаманних їм функцій. Цей період характеризується активізацією теоретичних розробок основ тактики розвідки, які були втілені в затверджену наказом МВС СРСР у травні 1957 р. Інструкцію про роботу апаратів розвідки органів міліції. У цій Інструкції визначалось, що "основне призначення розвідки полягає в проведенні зовнішнього спостереження за особами, які підозрюються у вчиненні злочинів та зборі характеризуючих даних" 8, 25.

З прийняттям цього нормативного акту завершився період закріплення притаманних розвідці напрямків діяльності і звільнення її від виконання непритаманних функцій. У кінці 1959 р. апарати оперативної служби міліції почали працювати на правах самостійних відділів (відділень).

Протягом новітньої історії України досліджуваний підрозділ підлягав декілька разів реформуванню та змінював свою назву: 7-е управління, управління кримінального пошуку, Департамент кримінального пошуку, Департамент розвідувально-пошукової діяльності - поки у 2007 році підрозділу не повернули його історичну назву - Департамент оперативної служби МВС України, що найбільш повно відображає зміст завдань, які виконує міліцейська розвідка

Література

1. Синілов Г.К., Соколов В.Г., Безруких Р.К., Колдаєв В.М. Основи зовнішнього спостереження. – вид. ВНДІ МВС СРСР, 1974. – 192 с.
2. Полиция и милиция России: страницы истории. – М.: Наука, 1995. – 317 с.
3. Гапон О.А. Шинкаренко І.Р. Оперативно-розшукові і розвідувально-пошукові заходи: нормативне регулювання. Монографія. – Київ: РВВ МВС України, 2002. – 312 с.
4. История полиции России. Краткий исторический очерк и основные документы: Учеб. пособие. / В.М. Курицын, В.В. Альхменко, В.П. Корянови и др., В.М. Курицын (ред.) – М.: Щит-М, 1999. – 200 с.
5. Самойленко О.А., Узкий О.О. Спостереження за особою, річчю, або місцем із позицій криміналістичної

тактики / О. Самойленко, О. Узкий // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 2 – С. 324-326.

6. Грібов М.Л. Правове регулювання візуального спостереження / М. Грібов // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2012. – № 1. – С. 13-23.

7. Бандурка О.М. Оперативно-розшукова діяльність. Частина I: підручник / О.М. Бандурка. – Х.: НУВС, 2002. – 336 с.

8. 70 років оперативної служби. Упорядники: С.К. Жеребчук, О.В. Литвак, І.М. Слободян. – К., 2008. – 182 с.

*Хірний О.К.,
спеціаліст 1-ї категорії відділу кадрів
НЮА ім. Ярослава Мудрого
Надійшла до редакції: 19.04.2015*

УДК 342.7

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ВИНИКНЕННЯ СУБ'ЄКТИВНИХ ПРАВ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Михайловський В. І.

У статті розглянуто генезис проблеми вимушеної міграції населення на території України. У ході роботи проводиться аналіз історичної літератури та інших джерел, за допомогою яких з'ясовано причини, передумови та наслідки вимушеного переселення. Досліджено нормативно правову базу на кожному історичному етапі, яка регулювала порядок внутрішнього переміщення населення на території України. Встановлено суб'єктивні права та юридичні обов'язки, якими наділялась зазначена категорія осіб.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, переселенець, міграція, вимушена міграція, внутрішнє переміщення, генезис.

В статье рассматрено генезис проблемы вынужденной миграции населения на территории Украины. В ходе работы проводится анализ исторической литературы и других источников, с помощью которых выяснены причины, предпосылки и последствия вынужденного переселения. Исследованы нормативно правовую базу на каждом историческом этапе, которая регулировала порядок внутреннего перемещения населения на территории Украины. Установлено субъективные права и юридические обязанности, которыми наделялась указанная категория лиц.

Ключевые слова: внутри перемещенные лица, переселенец, миграция, вынужденная миграция, внутреннее перемещение, генезис.

The article discusses the genesis of the problem of forced migration in Ukraine. The work analyzes the historical literature and other sources in which elucidated the causes, conditions and consequences of forced migration. Investigated regulatory framework at every historical stage regulating the procedure of internal population displacement in Ukraine. Found subjective rights and legal duties that give the specified category of persons.

Keywords: internally displaced persons, migrant, migration, forced migration, internal displacement, genesis.

Повсюдні прояви насильства, збройні конфлікти, тимчасові окупації, внутрішня ворожнеча, масові порушення прав людини та надзвичайні ситуації природного чи техногенного характеру змушують багатьох громадян

© В.І. Михайловський, 2015

залишити свої будинки, та шукати нове місце для проживання на території своєї країни.

Проблема виникнення внутрішньо переміщених осіб на території України є новою й потребує врегулювання правового статусу таких осіб. Більше того, зважаючи на особливу важливість питання захисту прав і свобод людини та її інтересів, органи державної влади мають удосконалювати форми і методи адміністративно-правового регулювання всієї сфери внутрішнього переміщення населення. Що неможливо без історичного дослідження шляхів, способів вирішення правового забезпечення переміщених осіб на території України.

Поняття "міграція" вперше було введено в науковий обіг наприкінці XIX ст. англійським ученим Е. Равенштейном, саме на цей період припадають найбільш активні дослідження у сфері міграції, яка в той час визначалась як територіальне, географічне та політичне явище. На теренах України дослідження, присвячені цій проблематиці, розпочалися нещодавно, у середині XX ст. Серед науковців, які досліджували це питання, можна виокремити С.О. Западнюк, І.Г. Козинець, С.О. Мосьондза, Р.І. Наджафгулієва, Д.Ф. Розовика, Л.В. Шестақ, Т.Н. Юдіна та інших. Однак варто зазначити, що історичного вивчення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків внутрішніх переселенців не здійснювалося, що істотно впливає на подальше дослідження правового статусу цих осіб.

Метою цієї статті є історичне дослідження виникнення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків внутрішньо переміщених осіб на території України. У результаті проведеного аналізу спробуємо виявити шляхи вдосконалення сучасного законодавства, яке регулює вказані суспільні відносини.

Як відомо, XX ст. названо ерою міграції населення, адже людство до цього часу не бачило такої великої кількості переселень. Однак економічні, соціальні, культурні, політичні, збройні проблеми призводять до стрімкого збільшення кількості переміщених осіб, що постає найбільшим викликом XXI ст. Добровільні і вимушені, внутрішні і зовнішні переселення крокують за історичним розвитком громадянського суспільства.

"Міграція" в перекладі з латинської (migratio, migro) означає "переміщення, переселення". Переважно під міграцією розуміють такі територіальні переміщення на-

**ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ
ПРАВНИЧИЙ ЧАСОПИС**